

КОНЦЕПТ *БІЛЬ* У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ АНДРІЯ ГУДИМИ

У статті розглядаються питання дослідження індивідуального стилю, виокремлення та аналізу ключових концептів індивідуально-авторської картини світу. Також приділено увагу механізму реалізації категорії індивідуального в концептах через індивідуально-авторські асоціації та прирощення смислу. Розглядається взаємозв'язок елементів загальнонаціональної картини світу та індивідуально-авторської картини світу Андрія Гудими.

Ключові слова: індивідуальний стиль, концепт, картина світу.

В статье рассматриваются вопросы исследования индивидуального стиля, выделения и анализа ключевых концептов индивидуально-авторской картины мира. Также уделяется внимание механизму реализации категории индивидуального в концептах через индивидуально-авторские ассоциации и наращение смысла. Рассматривается взаимосвязь элементов общенациональной картины мира и индивидуально-авторской картины мира Андрея Гудими.

Ключевые слова: индивидуальный стиль, концепт, картина мира.

The article touches upon the problems of individual style investigation, singling out and analyzing of the key concepts of individual world-view in modern Ukrainian linguistics. It also deals with the inquiring into the question of individual meaning realization mechanism via individual associations and meaning augment. The interconnection between the elements of individual Andriy Hudyma's and Ukrainian national world-view is also examined.

Keywords: individual style, concept, world-view.

Одним із актуальних завдань сучасної мовознавчої науки є дослідження мовних картин світу, концептів, мовної особистості. Одним із шляхів вирішення цього завдання є вивчення мови художніх творів, так як мовна особистість письменника розкривається через мову його художніх творів, відбір ним зображальних засобів із загальнонаціонального мовного фонду та їхнє художнє осмислення, тобто індивідуальний стиль.

Залучаючи дані суміжних наук, зосереджуючись на антропоцентричному підході до вивчення мовних явищ, лінгвістична наука через дослідження індивідуальних стилів здійснює вирішення декількох завдань: визначення взаємовпливу людини й мови, впливу митця слова на зміну норм рідної мови, розкриття її можливостей і ресурсів [7, с.110]; визначення тенденцій у розвитку стильової норми мови художньої літератури [6, с.113]; вирішення прикладних завдань, пов'язаних з методикою викладання української мови, вихованням духовної зрілості, що веде до самовизначення людини як члена єдиної мовно-культурної спільноти.

Останнім часом у науковій літературі з'явилося багато досліджень індивідуальних стилів

різних українських та зарубіжних письменників, виконаних авторитетними й молодими вченими: Т. Шевченка (Мойсієнко А.К., Слухай Н.В., Мосенкіс Ю.А., Січкара С.А.), О. Гончара (Сологуб Н.М., Щербачук Л.Ф.), В. Винниченка (Науменко Л.О.), М. Коцюбинського (Скачков А.Ю., Форманова С.В.), Є. Гуцала (Шуляк С.А.), В. Шевчука (Переломова О.С.), В. Стуса (Данильчук Д.В.), С. Гординського (Півень В.Ф.), М. Зерова (Зіневич Л.В.), О'Генрі, Е. Кестнера, А. Чехова (Песоріна Л.М.), Б. Чичибабіна (Нестеренко К.В.) та ін. Вивчення індивідуальних стилів окремих письменників спирається на теоретичні та методологічні положення, викладені в роботах таких мовознавців, як В.В. Виноградов, С.Я. Ермоленко, В.В. Жайворонок, О.О. Потебня, Н.М. Сологуб, Л.О. Ставицька та ін.

Вивчення індивідуального стилю письменника, який є «одним з виразників духовності нації» [7, с.110], передбачає вивчення індивідуальної мовної картини світу, що є відображенням зв'язку мови й мислення, мови й національної культури. Виділення ключових концептів в індивідуальній мовній картині світу – це перше, на що спрямовують увагу дослідники

індивідуальних стилі. У цьому вченим допомагають дані лінгвокультурології та лінгвокогнітології, які доповнюють одна одну, так як лінгвокультурологія прагне знайти спільне в загальнонаціональній мовній картині світу та індивідуальній, а когнітивна лінгвістика акцентує увагу на їхніх відмінностях.

Власне, термін «індивідуальний стиль» трактується в мовознавчій літературі як «ідейно-художня, мовно-стилістична своєрідність творчості письменника й безпосередньо відбір і синтез виражальних засобів» [11, с. 6]. Індивідуальний стиль постає з ідіолекту. Своєрідність відбору мовно-виражальних засобів передбачає, перш за все, пошук індивідуального в зіставленні із загальним, розмежуванні характеристик загальномовного континууму та індивідуально-авторського світобачення. Індивідуальне проявляється насамперед в аксіологічних судженнях, що відіграють важливу роль у пізнанні «різновидів комунікативних стратегій» та «розкритті закономірностей зв'язку мови й мислення» [6, с. 113]. Виділення в індивідуально-мовній картині світу індивідуалізаційної семантики й естетики слова або концептуальних індивідуально-авторських природжень смислу, індивідуального змісту образу й особливо індивідуальних оцінних значень, що дотепер залишається не до кінця розв'язаним завданням, допомагає визначити систему морально-етичних цінностей письменника [10, с. 4].

Звичайно, будь-яка індивідуальна мовотворчість підкоряється законам загальнонаціональної мови, тому письменник актуалізує ті окремі загальномовні значення мовних одиниць, що становлять особливу вагу для нього особисто. Через індивідуально-авторські асоціації відбувається нашарування індивідуальних смислів на загальномовні (об'єктивно-мовні) значення, шукаючи нові форми (образи), письменник розкриває взаємодію загальномовних та індивідуально-авторських значень у слові. Така взаємодія має на меті розкриття «експресивних потенцій слова» та «реалізації його семантико-стилістичного ефекту» [7, с. 109].

У художньому ідіолекті Андрія Гудими особливу роль відіграють ті одиниці мови, що передають почуття, емоції, внутрішній світ людини. Відбираючи засоби із загальномовного фонду, письменник прагне відшукати такі мовні форми, які б допомогли створити образи неабиякої емоційно-експресивної сили, передати авторську цільову настанову. Надзвичайна увага до найтонших душевних поривань людини веде автора «вглиб» почуття, спонукає до споглядання світу крізь призму внутрішнього, крізь переплетіння почуттів, емоцій переживань, думок, схованих в «потаємках душі».

Як елемент парадигми страждання, що посідає чільне місце в творчості багатьох українських письменників [1], біль займає свою позицію серед головних психофізіологічних

ознак української ментальності. Універсальними ознаками болю є такі його особливості, що пов'язані з характером почуття (силою, інтенсивністю, локалізацією). Ці характеристики, зафіксовані в мовних знаках, можуть практично однаково застосовуватись для передачі фізичного почуття або почуття зі сфери душевних переживань: *відчутний, легкий, нестерпний, скажений, гнітючий, жорстокий біль*. Душевний біль є наслідком порушення душевної рівноваги при зіткненні з «чужим» світоглядом, підсилює відчуття ідентифікації себе з рідним краєм (етносом), самоусвідомлення себе частиною етнічного цілого, стає основою високих патріотичних та інших почуттів. Фразеологічні одиниці на зразок *«голова (серце, душа) болить», «серце крається»* передають складну гаму почуттів, в якій зливаються туга, страждання, переживання, турбота, страх, через що такі фразеологізми стають «основою аксіологічних суджень» [7, с. 45-46].

Як і в національній мовній картині світу, одним з ключових концептів творчості А. Гудими є концепт «біль», через який письменник демонструє свої світоглядні настанови: «очі – не лише дзеркало душі, але й болісті» [4, с. 514]. Трансформувавши відомий вислів, А. Гудима додає частину до цілого, ставлячи знак рівності між душею і болем, тим самим помістивши його на вершину ціннісної ієрархії своєї художньої системи: *На обличчі застигла не тьма турботи, а щось незмірно вище й болючіше* [4, с. 256]. Семантику головної сили, душевної стихії, яка переважає інші, домінує над ними, надає автор почуттю болю, причому грань між фізичним та душевним почуттям тут стирається: *Нестерпним розпачем ойкнула кожного скалочка розбитого серця, і той біль злився воєдино – в різкий та нестерпний* [3, с. 285]; *і люті не стало в серці, тільки біль – гіркий, пекучий* [3, с. 149]; *Різкий біль миттю витіснив з душі страх* [4, с. 29]. У цій ієрархії цінностей біль стоїть поруч із любов'ю: *неначе видряпував з німого асфальту нестерпне і найдорозжче – біль, надію і кохання* [2, с. 216]; *Звідтоді з серцем щось ніби сталося – ніс, болить, сміється* [2, с. 142].

Ще однією ознакою концепту «біль», спільною в українській національній та індивідуально-авторській мовній картині світу А. Гудими є семантичний компонент, що представляє біль як чинник консолідації української нації. Письменник вирізняє триелементну (або «триступеневу») структуру цього почуття в якості такого чинника. Внутрішньою формою образів, що виражають перший тип «консолідуючого» болю є опозиція «свій-чужий». Тут лексема *чужий* мислиться не як «ворожий», «інакший», «незрозумілий», а набуває авторської семантики, в основі якої компонент «байдужість-небайдужість», «співпереживання», «емпатія». Отже, здатність проїнятися чужим болем – перший крок до морального зростання: *Гриша*

наскрізь *проннявся моїм болем*. А втім, у нього свій аж перехлюпує через край [4, с. 629]; Глянув на Сергійка і засоромився, бо – *що свій біль*, як у того рука «пописана» аж до ліктя [3, с. 68]; У них *свої болячки... і стежки свої* [4, с. 648]. У цьому контексті «свій» набуває негативної конотації, вміщуючи семантичний компонент «байдужий»: *Здавалось, оглух до чужого болю* [5, с. 481]; *У кожного свої болячки і припарки свої* [4, с. 403]; *Кажуть, чуже не болить*. Брехня. *За серце хапає* [4, с. 412]. Це почуттєво-афективне переживання у А. Гудими має екзистенціальний характер: переживаючи його в іншій людині, індивід пізнає себе, а відтак шукає й інші спільні світосприймальні настанови. Внутрішня форма паремії *Своя ноша не важка* допомагає розкрити авторський смисл висловлювання: *ношу з болем його звалили собі на плечі* [3, с. 241].

Другим типом (етапом) формування самоусвідомлення себе як частини етносу є біль, що виступає в якості спільного переживання для формування малих інтимних груп, котрі «характеризуються «почуттєвою близькістю», спертою на «симпатії», «спочуванні», «приязні» і «взаєморозумінні» [8, с. 54]. Такі «почуттєві спільноти» підкреслюють селянський характер української нації: *Здавалося, Майданівці переболіло й зажила вона своїм неспокойним життям* [3, с. 67]; *Тут завше можна було поділитися болями й обмінятися новинами*. А ниньки, *падку ти наш, одна новина, єдиний біль – на всіх* [3, с. 193]; *Ніби й несподівано, але розмова перейшла від одного болю до іншого* [3, с. 245].

Третім типом почуття є власне загальнонаціональний, всенародний біль, що має в своїй структурі семантику абсолютності, вишості, значимості, важливості: *Людям боліло людське горе: як там, у Слободі?* [4, с. 227]; *А може, аеротехнік вірно вчинив, що торкнувся спільного болю, тепер кожному полегшає на душі* [4, с. 122]. Це почуття має дуже особисте значення для А. Гудими, воно є вершиною розвитку людської душі, показником її зрілості й переноситься на різні об'єкти матеріального й духовного світу: *пам'ять болить, праця болить, кожна залізняка болить, прийняв на себе увесь біль покаліченої мови*. Така «метонімія почуття» [1, с. 48] мотивується в А. Гудими виключною важливістю того морально-психічного стану, який втілює життя через почування, вищу волю, сутність його існування, усвідомлення митцем своєї людської та творчої мети: *...а мені зробилося зле. Голодні очі, простягнуті руки і рипучі милиці, а zarazом – зітхань, прокльони і сльози на голову велико-державців та скоробагачків – біль України і мій власний біль* [4, с. 538]; *бо на голову мені в ту далеку весну 1947-го напевне «опустилася десниця Господня і поставила свій знак» – за все переболіти і за всіх сказати* [4, с. 568]. Тут

індивідуально-авторський ракурс смислової структури болю демонструють такі атрибутивні ознаки: *всенаший біль*, *невситимий біль*, *тенета болю*, *больовий поріг*, виражених авторськими оказіоналізмами: *торкнулись, як рани, всенашого болю* [4, с. 591]; *І тоді їхні падання, стогони та журба – це мій невиситимий біль*. *Мій?... І тільки?..* [4, с. 566].

Заклик письменника: *Озирнімося довкола, піднімімо больовий поріг до висоти серця свого* – показує біль як всеосяжне почуття, виступає в ролі центральної світосприймальної метафори, служить виразником художньо-естетичного кредо митця. Таке бачення одного з центральних компонентів внутрішнього світу людини цілком узгоджується із загальною ідеєю української душі, в якій споглядальних настанов більше, ніж активних [8]. Якісної зміни внутрішнього світу, яка спрямована на перетворення себе, а не зовнішньої дійсності, достатньо, щоб зберігся баланс між контемплятивними й активними світосприймальними настановами.

Досліджуючи смислову глибину поняття «біль», А. Гудима шукає засоби розширення асоціативного поля лексеми *біль*. Найпоширенішим асоціатом, що розкриває семантичну структуру та концептуальні ознаки болю, є вогонь. Внутрішня форма створених автором з його допомогою образів базується на різних характеристиках вогню, які мають як об'єктивний характер, так і міфічно-символічний, що походить від давніх уявлень українського народу про стихію вогню та біблійних образів. Розкриття концептуальних ознак болю автор здійснює й за допомогою традиційних епітетів та метафор: *пекучий біль*, *пекельний біль*, *пекти душу*, *допикати до живого*. Символічне біблійне значення вогню як сили, що знищує все нечисте втілено в образах, що розкривають почуття болю як дію, ознаку совісті: *сахнув полум'ям і випалив болюче місце, аж знак лишився: – Якою міркою міряєш, Ганю, такою і тобі відміряють* [4, с. 386]. Тут присутня авторська сполука *спалах болю*, що асоціюється із психічною активністю людини, душевними переживаннями взагалі: *В душі перегоріло, перетліло*. *Ота бравада при зустрічі – то останній спалах болю, а може й сорому* [5, с. 339].

Ще одним явищем об'єктивної дійсності, через зіставлення з яким А. Гудима передає суть болю, є вода. «Водні» метафори розкривають ціннісне осмислення автором конкретно-почуттєвих предметів та перенесення їхнього емотивного змісту в площину внутрішньо-почуттєвого: *слова парубка торкнули в грудях щось болюче, і розіллявся той біль по всій душі* [4, с. 198]; *щемкий біль розтікався по тілі, поки до тла не витиснув оціпеніння* [2, с. 247]; *А душа розкрилась і розхлюпала біль тут, у автобусі* [5, с. 320]. Глибокі асоціативні зв'язки почуття болю, створені у свідомості автора, з такими

протилежними стихіями, як вогонь і вода, допомагають виявити й увиразнити дуалістичну природу болю, що виражається у ряді протиставлень: внутрішній – зовнішній (або виражений і невиражений зовнішньо) біль, фізичний – душевний біль, «індивідуальний» – «загальний» біль, «правильний» (біль-істина) – «неправильний» біль (біль-в-собі). Про індивідуальний і загальний та фізичний і душевний біль йшлося вище. Зупинимось детальніше на внутрішньому – зовнішньому та правильному – неправильному аспектах почуття.

Як глибоке інтраверсійне переживання біль проявляється у таких мікроконтекстах, що позначені семантикою імпліцитного, прихованого, відсутності акустичного чи кінетичного вираження почуття. Інтимний характер такого болю зумовлює його локалізацію в серці (душі), очах: *біль стиснув серце, з очима, повними болю та журби, німий біль, притамований біль, невимовний біль, тамувати біль; складати в душі своїй болю, у серці своїм – щодня смуток* [4, с. 532]; *Дикий біль, що підкочувався з грудей, загус у пересохлому горлі* [4, с. 10]. Зовнішній біль передається за допомогою міміки, жестів, локалізується на обличчі, вустах: *болісна гримаса; болісно скривився; І душа стислася, мов пружина, і за мить той біль вже закипів на вустах – важкий і нестримний* [3, с. 241]. Традиційний епітет *загуслий* реалізується у формі порівняння: *ніби видихнула згусток болю*.

Усіляко акцентуючи увагу на ціннісному компоненті концепту «біль», А. Гудима не міг не звернути увагу й на критерії визначення «правильного» почуття. І знову ж таки, для цього він залучає «вогняні» метафори й порівняння. Така ознака вогню, як тепло, стає однією з ключових у розрізненні болю-істини та болю-в-собі, тобто «правильний» біль має семантичні характеристики «тепло», «вогонь», тоді як «неправильний» – чітку їх відсутність: *Демчук скривився від якогось внутрішнього болю й остуди* [2, с. 258]; *Кожна вавка – як той вогонь – доти пече, поки не згасне* [4, с. 522]; *До болячого ще й гаряче додалось* [4, с. 456]. Семантика повноти – порожнечі також присутня в образах, що розкривають сутність болю-істини і болю-в-собі. Смысл повноти життя як нагороди відрим бере свій початок із Святого Письма, на цю символічну ознаку й посилається А. Гудима: *спочатку відчув у грудях тупий біль, затим дивну порожнечу* [4, с. 95]; *Юльці боліло [...] Вона тупіла з болю, кривди* [5, с. 472].

У зв'язку із цим можна прослідкувати ще одну концептуальну ознаку болю: семантичний компонент «життя» («життєва сила», «життєдіяльність»), що теж виражається через асоціативні зв'язки із вогнем: *Нічого не відчували – ні болю, ні судоми, ні душевного вогню* [4, с. 189]; *У руках, ніби проростаючи з них, поближувала воскова свічка. З-під однокрилого оранжевого метелика раз по раз викочувалося по*

сльозині й [...] стали скрапувати просто татові на руку. Від цього не пекло йому й не боліло [4, с. 528]. Загальнономовний епітет *животворний* письменник перетворює на *живчик болю*.

Колористична гама концепту «біль» підкріплюється загальною контрастністю структури й представлена чорним і білим кольорами. Традиційна метафорична сполука *білий біль* присутня у творах А. Гудими із традиційною негативною конотацією білого кольору [9]: *Біло... Як боляче* [4, с. 106]; *Поруч, заламуючи руки, заводила біла, як біль, Антося і люто подскупував зубами чорний, мов земля, Дмитро* [4, с. 305]. В останньому вислові негативною семантику чорного кольору пом'якшено через порівняння із позитивною стихією – землею, яка є одним із центральних символів української культури взагалі. В іншому образі надзвичайної експресивної сили відбувається трансформація традиційної сполуки *чорним по білому*, доповненої порівнянням: *Вчителька витерла пальці від крейди зволоженою ганчіркою, що лежала на заломі дошки, і відступилася. Білим по чорному, як болем по горю, було написано: Дорогий наш батьку Сталін!* [4, с. 127].

Як зазначалось вище, концепт «біль» індивідуально-авторської картини світу Андрія Гудими повністю узгоджується із загальнонаціональною картиною світу. Однією з характерних ознак мовної картини світу українського народу є особливості фольклорних зразків мовлення, які впливають не тільки на використання письменниками народних поетизмів для підсилення експресивності вислову, а й на творення ними самими образів фольклорного типу за моделями прислів'їв, побажань і т. ін.: *І заболіла бабці головонька на журливу розмовоньку* [4, с. 536]; *А при частому горі приходять болі* [4, с. 650]; *Нетерплячка – що болячка* [4, с. 76]; *розсуньтєся чиряки, най болячка сяде* [4, с. 546]; *Та невже ж вам ноги зболіли* (голосіння) [4, с. 65].

Характерною ознакою авторського стилю А. Гудими, зокрема, вираженого мовними засобами, що вербалізують концепт «біль», є персоніфікація болю, наділення його властивостями живої істоти: *Біль зчавив серце, немов обценьками, і не відпускав* [4, с. 217]; *...усіх пекло одне: що вигадати ...* [4, с. 299]. Також для посилення експресії та поглиблення ключових характеристик концепту автор використовує нагромадження синонімічних та однотипних мовних одиниць (ампліфікацію), причому залучає як загальнономовні, так і контекстуальні синіоніми: *зболений та змучений; поширмо-ваний у війну та зболений після неї; зранений та зболений; туди боляче, а туди гаряче; зболену та зневірену душу* і т.п.

Отже, концепт «біль» є одним із ключових в індивідуально-авторській мовній картині світу Андрія Гудими, який мислиться автором у

контексті загальнонаціональної картини світу. Індивідуальними авторськими оказіоналізмами, що яскраво відбивають авторське бачення цього концепту є епітети *невситимий, всенаший біль*, метафори *живчик болю, згусток болю, больовий поріг, тугий вузол болю, тенета болю, темрява болю, виборсатися з болю*, порівняння *білим по чорному, як болем по горю*, а також вислови, побудовані за фольклорними зразками. Індиві-

дуально-авторськими асоціатами, що розкривають семантику основних концептуальних ознак поняття, є вогонь і вода. Дослідження мовотворчості окремих письменників є перспективними у напрямку вивчення механізму надання мовним одиницям індивідуально-авторської семантики та визначення її місця й значення в структурі концепту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко А.І. Лексична парадигма «страждання» в поезиці В. Стуса // Мовознавство. – № 2-3. – 1995. – С. 47-54.
2. Гудима А.Д. Солодкі плоди гіркого кореня. Роман / Андрій Гудима. – К.: Логос, 2003. – 288 с.
3. Гудима А.Д. Твори в чотирьох томах / Андрій Гудима. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2006. – 334 с. (Том 3: Повісті).
4. Гудима А.Д. Тече до Бога моя сльоза. Трилогія / Андрій Гудима. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2007. – 720 с.
5. Гудима А.Д. Чуже весілля. Поклонитися любові: Романи / Андрій Гудима. – К.: Укр. письменник, Вир, 1996. – 496 с.
6. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й метод дослідження // Мовознавство. – № 3-4. – 2005. – С. 112-125.
7. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
8. Кульчицький О. Світовідчуження українців // Українська душа. – К., «Фенікс», 1992. – С. 48-65
9. Ставицька Л.О. «...В болю білий колір» // Культура слова. – Вип. 43. – Київ: «Наукова думка», 1992. – С. 35-40. – (Республіканський міжвідомчий збірник. Академія наук України. Інститут української мови).
10. Шуляк С.А. Лексико-тематичні парадигми у поетичному ідіолекті Євгена Гуцала, Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 14 с.
11. Щербачук Загальномова та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара). Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Л.І. Белехова,
д.філол.н., професор Т.О. Бровченко

© Мочалова Н.С., 2009

Стаття надійшла до редколегії 15.03.09